

KIRJAKEEL JA IGAPÄEVAKEEL

Krista Kerge

Tallinna Pedagoogikauilikool

Sõna *kirjakeel* ja tema suhestus ei ole kunagi otse enesestmõistetav olnud (vt Erelt 1983), aga just Eesti 20. sajandi teise poole muutunud keeleoludes näib tema kasutus püsivat mitmemõtteline. Diskussioon selle üle on äärmiselt teretulnud, nii et küllap võinuks siinkirjutajagi alustada oma mõistetekäsitelust, selmet neid muu seas tekstidesse põimida (vt Kerge 1994). Allpool küsitaksegi, mis kirjakeel on, ning püütakse tema sees ka igapäevasele keelekasutusele kohta leida, ehkki tavalisem on vastandada kirjakeelt igapäevakeelele (Ots 1998: haritkeelt tavakeelele; ÕS 1976: kirjakeelt kõnekeelele; ÕS 1999: kirjakeelt argikeelele; Ehala 1998: kirjakeelt kodukeelele) või rääkida kirjakeelest väga kitsalt – kord ühe sotsiolektina, kord ühe registrina, ilma et kasutatud mõisteid määratletaks või iseloomustataks (Hennoste 1999). Kummatigi on siinse kahe peamõiste avamise huvides osutada ka muudele terminitele (ühiskeel, üldkeel, oskuskeel, register, stiil, sotsiolekt jt), mis kirjakeelega selgelt seonduvad. Senistest käsiteludest lahknevuste korral avatakse nad kolleegide arusaamaga dialoogis.

Õhus seisab küsimus, kellele ja mis otstarbel määratlust on vaja. Allpool

- 1) lähenetakse ainele tänapäevase keelepraktika nurga alt, mis siinkohal tähendab ülal osutatud käibemõistete avamist – mõistetele otsitakse sisu ja otstarvet, oletades, et terminirohkus on tingitud mingitest reaalsetest opositsioonidest, mida üldsuse huvides on tarvis (olnud) tähistada;
- 2) jälgitakse nüüdisseisu (praegust kitsamat keelejärku) kui arengu tulemust ja lähtepunkti, nagu see keelekollektiivi liikmete iga generatsiooni jaoks paratamatult on.

Kommenteeritult: me sünnime tekstide keskele, teatud semio-sfääri, ega pane kokku häälikutest sõnu ja sõnadest lauseid, nagu “biifsteeki kokku lappides ei saa tulemuseks vasikat” (Lotman

1999: 12). Inimene omandab keele, nagu rõhutavad “naturalist” W. U. Dressler ja neurofüsioloog A. Karpf (1995), aktiivselt tekstide kaudu – rõhuasetus on vastandatuna N. Chomsky keelemeelele just omandaja aktiivsusel tekstide suhtes, mis omakorda haakub nii funktsionalismi seisukohtadega (nt Halliday, Hasan 1985; Halliday, Martin 1993) kui ka tunnetuslingvistilise arusaamaga, et keel on harjumus (vt Vainik 1992 jm). See tähendab, et **loomulik keel kui süsteem oma allsüsteemidega on alati abstraktsioon mingist tekstikogumist, mis on kasutajati erinev, kuid samal ajal nende jaoks ühine, ja millest keeleteadlane ühe või teise osa abstraherib kindlal eesmärgil**. Antud juhul on eesmärgiks selgitada, kas rea käibemõistete järele on tarvet ning missuguses tähenduses ja kontekstis.

Peetagu aga silmas, et keelesituatsioon on iga rahva igal ajal hetkel teistsugune kui teistel rahvastel või tal endal mingil teisel ajal, ja seepärast ei ole keelekasutuse sotsiolingvistilist mudelit võimalik väljaspool konkreetset kontiinuumi ehitada. Muuhulgas hoiatatakse enne teema juurde minekut Soome näitest, just nimelt näitest tulenevat (vt Nuolijärvi siinsamas või 1986) Eestile üle kandmast – Soomes kõneldakse ka praegu nüüdis- ehk uusmurdeid ja/või -linnakeelt, 20. sajandi teise poole eestlase jaoks on peamine emakeel kirjakeel või õieti kirjakeelebaasiline ühiskeel. Muidugi iseloomustavad idiolekte individuaalsed ja rühmakohased identiteedilised ja eesti ühiskeelt muutumistendentsid (vt nt Kerge 1999: 9–10),¹ aga keele muutumine on ennekõike sootsumi muutumine, ütleb M. Stubbs (1997: 370)

¹ Soome ja eesti keele variantide kasutuserinevust kinnitab muuhulgas rahvusvahelise uurimisrühma juhtum, kus soomlastest juhid eesti lastekeele uurijatele ette heitsid, et need lindi käivitades lastega justnagu teadlikult kirjakeelt rääkima hakkaksid, mistõttu materjal kaotab osa oma väärtusest (Elo Lindsalu teade). Lintidel aga peegeldus selgesti reaalne igapäevane kõnepruuk – tõsi, haritud noorte filoloogide oma, mis ei ilmuta madala sotsiaalse staatusega inimestele eriomast mitmekesisust (vt Finegan 1994: 373 jj). Kuid nemadki on selle keelevormi omandanud mitmekesisel keskkonnas kasvades, kus järelikult pidi mõõdukas standardsus statistiliselt domineerima (vt Dressler, Karpf 1995). See olukord muidugi on selgelt muutumas (vrd Hennoste 1999).

1. Ühiskeel ja kirjakeel: pilk tagasi

Kirjakeele üks lihtsamaid definitsioone, mis esineb nüüdki sageli kirjakeelte loomise kontekstis, kõlaks: keel, millel on olemas kiri. Kuivõrd keel on oma olemuselt suuline nähtus, siis on kirja loomine otsekohe ka kodifikatsioon, fonoloogilise süsteemi graafilise kajastuse kokkulepete täpsustuv rida. Selles mõttes on eesti keel Euroopa vanu kirjakeeli, mille ajalugu ulatub 16. sajandi algusaegadesse ja mis ei ole ühtne – kaua eksisteerib kaks paralleelset kirjakeelt, tingliku nimetusega lõuna- ja põhjaeesti keel. Olemata vana kirjakeele spetsialist, jätan need vaatlusest välja.

Mingil ajahetkel võidab arusaam vajadusest ühtse kirjakeele järele. Nimetagem teda siinkohal tingimisi *lingua franca*'ks: *lingua franca* ehk ühiskeel on milline tahes keel, mida kasutatakse suhtluses gruppide [siinkohal siis murderühmade] vahel, kellel ei ole teist ühise suhtluse keelt (Matthews 1997). 18. sajandil hakkab seesugune kiirelt kujunema n-ö põhjaeesti keele baasil.

Kui selline ühiskeel haakub ühtlasi rahvusterviku enesemääratluse tarbega ja rahvusliku identiteedi püüdlustega, nagu see tugevasti tuleb esile 19. sajandil, võime temast rääkida kui üha modernsemaks kujunevast rahvuskeelest. Veel 20. sajandi algul vastandub rahvuskeel siiski murde-emakeelele kui loomulikult omandatavale keele(vormi)le ja on sõltuvalt murdealast rohkem või vähem teise keele kui hariduskeele staatuses – ärgu ainult võetagu sõna *haridus* puhtvormilisena (vormiliselt võib teda kõigi tasandite hariduskeeleks nimetada aastast 1920). Loomulikult järeldub siit vähemalt esimese Eesti Vabariigi ajal soov keele kaudu oma haridusele osutada, mis viib murded ajapikku tõrjutud seisundisse. Seda suundumust toetab ka kirjakeele avarduv semantiline ja väljendusruum. Oma töö teeb murdepiiride ähmastumine, mille aluseks on üha kasvav sisemigratsioon. Rahvus(kirja)keelest valdavalt emakeelena võime tingimisi kõnelda ehk 20. sajandi teisel poolel või pisut varem, kui need tegurid on oma töö teinud.

Küsimus sellest, kas nimetada sellise arenguteega *lingua franca*t ühis- või kirjakeeleks, on tähtis ajaloolises plaanis, et küsida, kas nn kirjakeel põhineb eesti murrete kui keelevariantide

ühistuimal (inglise termin *common core*, vt Matthews 1997), s.o joontel, mis on murretele keskmiselt ühised – tegemist on niisiis tunnetusliku huvi kontekstis vajaliku eristusega, mida ei ole vana suulise materjali puudumisel kuigivõrd võimalust uurida.

Siinkirjutajale tundub, et kirjakeel poleks n-ö kunstlikult looduna, s.o suurt osa murdeid ja mingit kujunevat-levivat ühist suhtlusvormi arvestamata, oma tänapäevast variatiivsust saavutanud ega sellise kiirusega levinud ka nii hiilgava õpimotivatsiooni korral nagu rahvusterviku ideaal ja rahvusriigi saavutamine.² Käesolevas on tähtis, et kirjakeelele või ühiskeelele – või kirjakeelele kui ühiskeelele – vastanduvad niisuguses ajaloolises plaanis just murded. *Räägib kirjakeelt* oleks siis ennekõike vastand fraasile *räägib murret*. (Selle kirjakeele sisemine variatiivsus ja ühiskeele tänapäevane mõiste on teised küsimused.) Üsna tavaline on näiteks Soomegi entsüklopeediliste allikate järgi asetada *kirjakieli* ja *yleiskieli* vahele võrdusmärk, pidades silmas rahvusterviku ühist keelevormi.

2. Käibemõistete rägäs: pilk keelele siin ja praegu

Arvatavasti aitab alljärgnevat mõttekäiku jälgida skemaatilisus, mistõttu püüan oma juttu illustreerida piltide abil, et neist pisitasa mosaiik kokku panna, või õigupoolest: et need ülekuiti asetada ja sedakaudu suhestada.

2.1. Tänapäeva eesti keel

Henn Saari (1999: 607) väidab, et “tunnuseid, mille järgi saab öelda, kas keel on omandanud uue ajaloolise kvaliteedi (mihuse, “nii- ja naasuguse oleku”), on vanade tekstide mõistetavus uutele põlvedele”

² Mäletan Henn Saarit Emakeele Seltsi kõnekoosolekul oletamas, et kirjutatud keel püsis kaua sedavõrd (kiriku)saksa mõju all, et osa keelekorralduslikest soovitustest püüdis teda kõneldavale keelele teadlikult lähemale suunata. Ka tuleb arvestada, et veel 19. ja 20. sajandi vahetusel kajastab (aja)kirjandus muus keeles õppinute kirjalikku keelepruuki, mis levinud/levivat suulise suhtluse keelt ei pea peegeldama (kui mõelda järgnenud vastuastumistele, mis taunisid saksapära).

Arvestades näiteks uue kirjaviisi leviku-ulatust ja tekstitüüpide kujunemist, aga tausttegurina ka linnastumist ja jätkuvate sisemigratsiooniprotsesside käivitumist, paigutaksin tänapäeva eesti keele tingliku alguspiiri umbkaudu 19. sajandi lõpujärku. Küllap on veelgi õigem Henn Saari väide (samas), et eesti keel kujunes tänapäevaseks 20. sajandi alguskümnenditel, nn forsseerimisajal. Hästi ja kiiresti kohaneva sõnavara hõlme kasvab 1930. aastateks tohutult, keelendite rööpsus saab oma mõistlikud piirid jpm.³ Ei saa aga unustada, et selle eesti keele vormi levi alles jätkub, kuni ta saavutab murdeemakeele kõrval n-ö statistiliselt valdava emakeele staatuse. Mis aga tähtsam ja suunab ehk teisiti vaatama ainele nimega kirjakeele ajalugu, on eesti keelega hõlmatava vaimse ruumi plahvatuslik kasv 20. sajandil. Niisiis, **tekstide mõistetavuse poolest paigutub eesti keele tänapäevajärgu algus küll 19. sajandisse, tekstiruumi kvaliteedi ja ulatuse, st keele polüfunktsionaalsuse ja kaasaegsuse poolest aga kindlasti 1930. aastatesse.**

Kirjakeele ajalugu on tegelikult tekstidega hõivatava mõtteruumi ajalugu: kes kirjutavad, mida ja kuidas kirjutavad, mida ja kui palju (dest keeltest) tõlgivad, millest on eesti keeles võimalik kõnelda, mida on võimalik keele toel üldse ja nüanssides tunnetada. Seejuures ei pea tingimata mõtlema ainult trükitud originaalile ja tõlkele, vaid ka niisugustele (käsikirjalistelegi) metatekstidele nagu näiteks loengud, ülevaated, arutelud, esseistika, kohalik teadus- ja aimekirjandus jpm, mis toetub võõrkeelsele või arendab end sisuliselt võõrkeeles loetu toel. Alles teises järgus on kirjakeelelugu nende-teiste eesti keele korraldajate, sõnaloojate jm keelepraktikute ning -kirjeldajate teenerida: kuidas keelerahvas keele arenguid ja uuenduste-rikastuste levi on suunanud-toetanud (aga tugi on muidugi äärmiselt oluline – seda olulisem, mida väiksearvulisem on rahvas ja mida kitsamate tunnetusvõimaluste või hajusama väljendusega on keeleruum). Seega võib väita, et **kirjakeel on oma olemuselt**

³ Sõna *mõistlikud* võib mõndki lugejat häirida, kuid tolle aja tekstides ilmneb täiesti piisavalt rööpsust, mis ei ole rangetes korraldustes liialt kinni. Aaviklikkuskki ei ole toonasest ligi juhuslikust mahahääletamisest hoolimata kuskile kadunud. Arvestatagu sedagi, et murde-emakeelega inimene tahtis selgeid soovitusi – selles olukorras ei ole võimalik kirjakeele/ühiskeele teatud rööbiku tekstisobivuse üle mingi stiilitunde järgi otsustada.

sõna kõige laiemas mõttes kirjanduse traditsioon koos kõigega, mida see ühe rahva tunnetus- ja sisekommunikatsiooni võimalustele kaasa toob. Polüfunktsionaalse kirjakeele arengule on tema sõlmkandjate mitmekeelsus erinevalt Hennoste (1999) arvamusest seejuures eeldus, mitte tagajärg (vt Lotman 1999 semiosfääride kokkupuutest kui dialoogist) – uue mõtteaine ammutab väikekeel põhiliselt väljastpoolt iseennast, ja nagu näha, ka suure osa oma leksikast (Rätsep 1983).⁴ “Kindlapiirilisi ega funktsionaalselt ühetähenduslikke süsteeme” pole “reaalses talitluses omaette ega isoleerituna olemas,” kirjutab Lotman (1999: 10).

Keeleroumi kvalitatiivne areng süvendab ja arendab aga ühtlasi isiku enesetunnetuse viise ja rühmitumist, süvendades seega identiteetide paljusust ja keele sotsiaalset variatiivsust. Lotmani (1999: 25) võrreldavate sõnadega: “Semiosfääri elementide (allstruktuuride) dünaamiline areng kulgeb nende spetsialiseerumise suunas ja järelikult semiosfääri seesmise mitmekesisuse arenemise suunas.” Selle kõrval säilitab keel teatud määral ka segunevat ja muutuvat kohalikkust, st kujunevad nüüdismurded, mis on tänapäeva eesti keele osa (kuid jäävad kirjutaja asjatundmatuse tõttu vaatlusest ja skeemidest kõrvale). **Tänapäeva eesti keel on seega ajaliselt ulatuslik ning sotsiaalselt ja lokaalselt varieeruv tähendus- ja keeleroom**, milles osa tekste on paratamatult n-ö latentses olekus – enam-vähem arusaadavad, ent kättesaamatud –, ja millest kõik ei ole muuski mõttes elavate põlvkondade ühisosa (vt joonis 1).

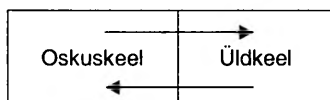
Latentsed tekstid
oskuskeel / üldkeel
murre / ühiskeel
sotsiolekt / ühiskeel
jne

Joonis 1. Tänapäeva eesti keel, sh latentsed tekstid

⁴ Tänauses hüppejärgus oleme muidugi seetõttu, et okupatsiooniaeg teadlikult keele funktsioonivaldkondi ära püüdis lõigata ja ühiskonna oleku ebardlikuks teisendas. Sel kõigil pole aga põhjust siinkohal peatuda – olen oma arusaama teisel esitanud (Kerge 1998b).

2.2. Üldkeel ja oskuskeel

Üldkeele mõistel on kindel vastand – oskuskeel, mis vastandub esimesele kui eriline üldisele. Defineerigem seetõttu negatiivselt: üldkeel on selline eesti keel, millel puuduvad oskuskeele tunnused ja funktsioon (st seal on väiksem valik termineid, vähem keerukas süntaks). Niisuguse vastanduse otstarbekuse on tõestanud Tiiu Erelt oma raamatus “Eesti oskuskeel” (1982), üldistades selle, mis üksikute täppisvaldkondade tekstidele (sh sõnavarale) on ühine. Üldkeelt ei ole sellisena põhjust piiritleda, sest oskuskeele lätena ei ole ta ajaliselt ega ruumiliselt kitsendatud – terminite allikaks võib olla unarkeel, murre, mõni mitteprofessiioniline sotsiolekt, ühiskeel vm. Küll aga võib oskuskeelt kui erialakeeltest üldistatud allkeelt olla põhjust vastandada täpsemalt (nt *oskustekst* ja *muud kirjakeele tekstid*), see aga ei ole hetkel oluline. Tähtis on, et oskus- ja üldkeele vahel on üleminekuala, mille koostis pidevalt muutub: ühelt poolt annab üldkeele tüvevara meie polüsünteesilise keele puhul pidevalt juurde termineid, teiselt poolt rikastub üldkeel üldharidusse jõudva (sh meedia ja igapäevatoimingute kaudu leviva) terminoloogiaga (joonis 2). Ka struktuurikaugetest keeltest laenatakse kas eri- või üldkeelde, nii et laenuvad liiguvad ühest teise täpselt samal viisil kui omavara.

Joonis 2. Oskuskeel ja üldkeel

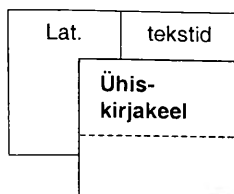
2.3. Tänapäevane ühiskeel

Kui jätta kõrvale ülal nimetatud keelelooline küsimus eesti kirja- keele ja ühiskeele vahekorras, siis kaasaegse ühiskeele mõistele tuleks läheneda (iga) ajajärgu aspektist. **Ühiskeel sellisena on muutuv, kuid ajajärguti abstraktses mõttes ühine osa rahvuse keelest kui idiolektide kogumist, tänapäeva eesti keele ühis- tuum.** Olgu siinkohal nimetatud, et idiolektide eriosa maht, nagu ka latentsete tekstide hulk kasvavad ajas pidevalt ja paratamatult,

st keelt on raske koos hoida. Ühiskeelee määravad umbkaudu järgmised tegurid:

- Sarnased igapäevased suhtlusolukorrad, sarnane kokkupuude esemelise maailmaga (muutuv esemeline ja ainemaailm, kokkupuude loodusega ja linnakeskkonnaga, kodused olukorrad, kokkupuuted eri tüüpi asutustega elu vältel jne).
- Sarnased tööolukorrad, sh tõise suhtluse mitut laadi olukorrad, töötekstide tüübid jms.
- Üldhariduse sisu ja laad, k.a selle meedia kaudu tagatav osa. Näiteks ei kuulunud allakirjutanu omaaegsesse üldharidusse keskkonnakaitse, kuid tema idiolekti kuulub seegipoolest nii vastav sõna kui ka hulk valdkonna termineid (*puhastusseadmed, sanitaarraie* vm). Just üldhariduse sisu muutumine erihariduse ja keelekontaktide toel tagab ühiskeelee piisava modernsuse, kaasajas püsimise. Osa sõnavarast ja oskuskeelesomasest väljenduslaadist jääb idiolektiti valdavalt n-ö passiivseks – mõistesisu piirdub aineviitega või mõne ähmase tähendustunnusega, sh visuaalsed komponendid (graafik, valem vms), kuid on siiski olemas.
- Erihariduse tüüpolukorrad ja ühisosa (loeng või eksam, õpinguarvestuse viisid ja paberid, eeskirjad, õppe- ja teadustekstide tüübid jms).
- Rohkem või vähem sarnane kokkupuude muude kirjalike tarbetekstidega (kirjad, meilid, kuulutused, ajakirjandustekstid, õigusaktid, sh asjajamistekstid jne), k.a kunstiga piirnev reklaam.
- Suhteliselt sarnane kokkupuude kunstitekstidega (film, televisioon, teater, ilukirjandus vm) – erilisel väärtuslik, kuivõrd need peegeldavad kogu keelt – murdeid ja sotsiolekte, argist ja kõrgstiilset, isegi terminoloogiat ja vulgaarsusi jne.

Umbkaudu võiks ühiskeelt tänapäeva keele raames (vt eelmine joonis) skematiseerida nii (vt joonis 3):

Joonis 3. Tänapäeva ühiskeel kirjakeele osana (ühiskirjakeel)

Ühiskeel on oma spontaanses kujunemises äärmiselt kirju, hõlmates rea olukorrahaseid vorme ja vahendeid ning rööpsusi, millest osa avalikkuses soositakse, osa mitte. Selle vähese tähistamiseks, mis seal on üldlevinuna olemas, kuid ei ole “õige” ehk normingutega soositud, tarvitatakse inglise keeles epiteeti *colloquial*, eesti tõlkeallikates paraku ‘kõnekeelne’, kuivõrd see on tegelikult kõnekeel ka eestlase stereotüübis, meie kultuurile omases argiarusaamas. Keeleteadus on aga ebalev: kultuuritüüpiline norminguaustus on keeleteadlaselegi sisse kasvatanud mõtteviisi, et kõnekeel on üleni midagi pisut sobimatut, ja nii tähistataksegi kõnekeele suhteliselt neutraalset osa kohati terminiga *ühiskeel*. Käesolevas vaatan neid erivahendeid igapäevakeele all (vt veel kord ka 1. märkust).

Olen pisukese juhatuse abil leidnud veel *ühiskeelele* teisegi vaste – selleks pakutakse inglise keeles *common language* (Pajusalu 1996), eesti tõlkes ‘ühiskeel, üldine keel, tavaline keel’, ka ‘labane keel’ Nagu tõlkevastete paljususest näha, annab inglise keel meie mõistepiire halvasti edasi – näiteks labasuse tunnus viitaks jällegi ebastandardsusele (ing *non-standard*, kontekstivi küll *colloquial* sünonüüm, kuid täpse sisu poolest laiem, hõlmates ka ebastandardsuse muid, nt rühmailminguid). Nii on *common*gi kasutuses küsitavat.⁵

⁵ Arvatavasti oleks termin *ühiskeel* funktsionaalset variatiivsust silmas pidades arukas tõlkida *Modern Estonian*’ina või lihtsalt *Estonian*’ina, kiiludes juurde kommentaari *standard and colloquial*, sest murdeid tänapäeva keele sellise tõlke puhul enamasti kaasa ei arvata. Ka inglise keele õpikud ja sõnastikud, mis muuseas igapäevakeelt (nagu seda allpool määratletakse) õpetavad ja kajastavad – nt *I can’t come* igapäevast häädussulandust kajastavana või *(re)fridge(rator)* nõudlikes tekstides

Ühiskeelega terminitega aga vajatakse siis, kui püütakse hõlmata kirjakeele seda osa, mis on ajastu keeleteaduse jaoks tavaline, nende idiolektide umbkaudne ühisosa, olgu normimata või normitud. Allpool tuuakse esile, et ühiskeel sisaldab ka kindlal viisil defineeritud slängi, mida joonis 3 ei ütle.

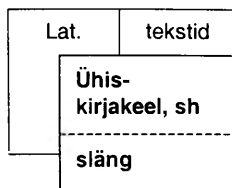
2.4. Kirjakeel

Kirjakeel on tänapäevases ühiskeeles kahes plaanis laiem mõiste. Esiteks selles mõttes, mida osutasin ülal: osa kirjakeele tekste on väljaspool ühiskasutust. Eriti soodustas seda N. Liidu okupatsioon, mis suure osa vaimuvara käibelt kõrvaldas ja füüsiliselt hävitas – vähene järelejäänud ei ole kättesaadav. Oma osa on ka tekstide aktuaalsuse kaol (nt vanem ajakirjandus ligi tervikuna), infoplahvatuse aja tekstipaljususel ja uute meediakanalite tekkel, mis vanasse süvenemiseks aega ei jäta jne jne. Kui me keele tekstidest abstraherime, siis leiame kirjakeelest palju seesugust, mille levikut autoriteetne keelekorraldus rahvuskeele forsseeritud ühtlustamise järgul (20. sajandi algupooles) ei ole soosinud. Mõndagi sealsest on tänaseks käibelt kadunud, lakmata olemast eesti kirjakeele osa. Soovi korral leiab uusimagi ÕS-i (1999) sirvija suure hulga kirjakeele sõnavara, mis ilmesti on eesti keele nüüdiskõnelejatele võõras elik ei kuulu ühiskeelde isegi mitte passiivselt, on aga eesti kirjakeel ja tekstide teretunud potentsiaal ometi.

Teiseks on kirjakeel ühiskeeles laiem selles mõttes, et hõlmab oskuskeele. Terminoloogia on kodifikatsiooni kui keelelise korralduse objektide – terminiloome ja terminite standardisatsioon avardavad kirjakeele piire ja tõstavad selle vahendite kasutus-

esinevaid sõnaosi sulustades – kannavad pealkirjas sageli sõnaühendit *Modern English* või *Contemporary English*. Murdeid nad seejuures ei kajasta. Kaheldav tundub aga R. Pajusalu (1996) sõnakasutus, kus ühiskeelel on kaks varianti – Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti murdetäustaline ühiskeel –, midagi ühist, mis ei ole eestlastele ühine. Selles kontekstis võiks üsna ilmselt eelistada lõuna- ja põhjaeesti igapäevakeele termineid, nagu nt Finegan (1994: 369) kõneleb prantsuse keele variantidest, nagu astmestav *more colloquial French* või liigitav *colloquial French of those who are Flemings*.

väärtust, tagades nii keele ja üldhariduse pideva piisava kaasaegsuse. Seega jääb oskuskeel kirjakeele raamidesse, kuid ühiskeele raamidesse vaid niivõrd, kui võrd eespool nimetatud tegurid seda teatud ajal soosivad (vt ühiskeele kujunemine). Kõike seda võiks eelmisi jooniseid meeles pidades skematiseerida järgmiselt (vt joonis 4). Miks ulatub osa ühiskeelt kirjakeele piiridest välja, seda kommenteeritakse allpool (vt joonis 6).

Joonis 4. Kirjakeel ja ühiskeel

Kirjakeele kodifikatsioonina on kipunud mõistma “õige-vale” tüüpi ettekirjutuste kogu, kuid koodi sotsiolingvistilist mõistet silmas pidades – sellest tehakse juttu registri teema juures – tuleb kodifikatsiooni käsitada kui käimasoleva keelejärgu KOODI-SÜSTEEMI korrastamist ja fikseerimist. See tähendab, hinnatakse keelendi kasutusväärtust, teadvustades tema traditsioonis kujunenud kasutusolusid, valikueesmärgi, konnotatsioone ning soosides neist kontekstiti ainult osa (nn reeglistus ja soovitus). Teisisõnu: keelendi (sõna, väljendi, tarindi, sh ka kitsama lausetüübi) ratsionaalse tähenduse kõrval osutatakse tema kasutuse olukohasusele ja võimele edastada kasutajaomast või kõne-eesmärkidega sobivat, nt emotiivne tähendus ja konnotatsioonid. Kõik see on halvemini-paremini olemas meie leksikograafias (märgendid, mis toetavad oma stiilitundes kahtlevat eestlast, eriti aga muulaste, sh tõlkijate keelekasutust) ja selle alusena filoloogide, aja-, teadus- ja päriskirjanike ning teiste “kartoteegirikastajate” sõnatunnetuses. Ühe näitena grammatikakirjeldusest (vt EKG 1993, 1995) ligi puuduva kohta võib tuua Aaviku grammatika, mida sajandi algupoole keelekorralduslikud otsused ei ole käibiva kirjakeele stiiliatribuutikast kõrvaldanud. Ainult erandjuhul – rööbikute paljususe oludes, kus ühe vahendi kasutuskontekst kõigub või on ühe tähenduse edastamises selge vahendiliig, -põud või

korrapäraeire – vajatakse kodifikatsiooni kui normimist (vt/vrd Saari 1999: 687 jj). Seejuures on ainus suhteliselt püsiv (ja olulisim) kodifikatsiooniobjekt kirja alused, ülejäänud on traditsiooni, moe, mõjutuste, jälgitavuse jms tasakaalu asi.

Kirjakeel ei ole seega igas kontekstis neutraalsete ehk “õigete” keelevahendite kogum, mis vastandub argikeelsetele kui “valdelele”. Tänapäevane kirjakeel on ajalooline, kuid üha keerukama variatiivsusega süsteem, mis hõlmab erineva kasutusväärtusega atribuutikat. Peamised parameetrid, millega kirjakeele vahendite kasutusväärtust mõõta, on register ja stiil.

Enne nende juurde asumist aga rõhutatagu veel kord: **kirjakeele mõistesse kuulub vääramatult traditsiooni tunnus** ja seega ei ole kirjakeelt tarvidustki sünkroonsest aspektist defineerida, nagu tema definitsiooni ei pruugi kuuluda normitud olek (vrd Saari 1999). Keelekorralduse olemus on suuresti selles, et säilitada kirjakeele traditsiooni ja hoida tekstid võimalikult kaua mõistetavana iga järgmise põlve eestlaste jaoks, s.o piisavalt standardse ja funktsionaalsena, mida ühiskeele spontaanne ja variatiivne norm ei taga. Kui ka osa tekste pidevalt muutub n-ö mittetekstiks (Dressler, Beaugrande 1981), millega meist enamikul täna puudub suhe, siis ei muutu nad sellega loetamatuks ega lakka olemast tänapäeva eesti kirjakeele tekstid. Millal aga arengud viivad kvalitatiiivse hüppeni, kirjakeele järsu ja traditsiooni suhteliselt katkestava muutuseni, s.o Saari termineis uude keelejärku, see on omaette küsimus. Oma seisukoha, et teatud mõttes ongi meie keel hüppeseisundis, olen avalikustanud (vt Kerge 1998b, 1999).

Kuivõrd ühe kirjakeele avalike avaldusvormide arengu suunamine on mõistlik (aga need on oma enamuses kirjalikud tekstid), sellele vastaku G. Thomas (1991: 216–217). Analüüsidest kriitiliselt purismi ajaloolisi ilminguid ja keelekorralduse olemust – mh viidates Eesti keskkonnale –, leiab ta ka rahvuskeelte purismi ratsionaalse variandi, mille abil toetatakse keele funktsionaalsust, ületatakse individualismi, välditakse liigset laenamist struktuuriliselt ja kultuuriliselt kaugetest keeltest, suurendatakse integriivsust jne.

2.5. Register, sotsiolekt, kood, stiil, žanrid

Tiit Hennoste (1999) on kirjakeelt nimetanud üheks eesti keele paljudest võrdväärsetest registritest ja/või sotsiolektidest – kasutusel on mõlemad terminid, kusjuures kumbagi ei defineerita, nagu ei kommenteerita nende kvaliteetide omistusi kirjakeelele. Ehkki registri nimetamisel ei pruugiks lähenemine olla kasutajakeskne, nagu sotsiolekti puhul ainuvõimalik, on Hennoste oma seda selgelt mõlemal juhul. Registrile lähenemine on tal pigem pragmaatiline (inimene kasutab harva kirjakeelt) kui sotsiolingvistiline, kuna olukorrakeskne lähenemine sunniks olukordi tüpiseerima. Üritan seda järgnevas teha.

Kuivõrd olukordi iseloomustab kõige selgemalt nende ametlikkuse aste, siis vajatakse registri mõistetki üldistatuna: **register on konkreetsetes olukorras kõnelejale kui ühe oma sotsiaalse rolli ja realiseeritava rollisuhte kandjale omane keelevahendite valik** (vt Kerge 1996, internetis vt 1998a). Lühemalt võiks öelda: register on olukeel, mille tingib rollisuhe, rõhutades nõnda olukordade ametlikkust-vabadust ja ühtlasi osaluse laadi. Peale olutüüpilise suhtelaadi (arst–patsient, ema–laps, ülemus–alluv vm) mõjutab registrit ka osalejate individuaalne sotsiaalne distants, mida identiteeditunnuste sarnasus vähendab, erinevus aga suurendab (kultuuriti iga, sugu, sotsiaalne staatus, võim, solidaarsus, huviväli, isikuomadused jne), jm. On võimalik ka aktuaalne (tüübiülene) rollisuhe (Berry 1981), mis määratletakse ainult konkreetsetes olukorras (teadja ja teadmatu, kursisoliija ja kursisolematu, või kuidas seda eesti keeles iganes väljendada).

Registri mõiste sellisena on teatud eesmärgil lihtsustatud M. Halliday esialgselt arusaamast, mille järgi see on teksti niisugune variatiivsus, mis suunab n-ö mõttekalt ennustama, milline keel määratud situatsioonis esineb, s.o kindla kõneaine (*field*), suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisiga (*mode*) seostub. Halliday (1978: 111) ütleb: “Register on semantilise varamu konfiguratsioon, mis kultuurikandjal tüüpiliselt seostub situatsioonitüübiga” ning kordab seda hiljemgi (vt allpool). Rääkides ennustatavusest ja tüüpilisest, räägib ta asja nimetamata sellestasmas, mida Praha lingvistikast alates on nimetatud normiks. Puhtsemantilisel lähenemisel ei ole aga võimalik rääkida rööpsete vahendite ennustatavusest, mis on oluline just nn polüloogia taustal, kus inimestel tuleb omandada

näiteks võõrkeelegi koodisüsteem – koodi mõistega on seletatud erinevusi ühe registri kui supralingvistilise sotsiosemantilise tüübi piires (Malmkjær 1996 viitega Bernsteinile 1971). Halliday ja Hasan (1985) seovad koodi mõiste abil omavahel sotsiolekti ja registri, kuid jätkem see esialgu kõrvale.

Kuivõrd keelesüsteemi aktiveerimisel, s.o tekstimoodustuses (ja ühtlasi keelelise käitumise tõlgendamisel) on tähtis just funktsioonilt ja sisult rööpsete vahendite valiku ennustatavus kui olunorm, siis edasi on rakenduslingvistikas praktilistel kaalutlustel käibel registri täpsustatud mõiste: räägitakse astmeliselt formaalsest (ka poolformaalsest), neutraalsest ja informaalsest registrist seotuna kõneolukorra sama tunnusega. Sellisena on mõiste juurdunud võõrkeelte õpetuses ja testistandardites (vt nt Kerge 1996; Loog, Kerge 1999: 21), mitme maa leksikograafias jne⁶ kuid jõudnud ka keelekäsitludesse laiemalt (vt nt Finegan 1994; Matthews 1997; Hudson 2000; Finch 2000, või rakendust Toomet 1999). Ka Halliday ise (vt Halliday, Hasan 1985: 38–39) on sunnitud rõhutama, et register on küll semantiline ruum, kuid tuleb arvesse võtta väljendvara, mis tüüpiliselt saadab või realiseerib sellesse mahtuvaid tähendusi olukorriti. Kogu see suund Hallidayst alates (vt mh samas: 39) hõlmab registri mõistega leksika ja grammatika (funktsionalismis õieti leksikogrammatika). See seisukoht ei ole muutunud. Näiteks Finegan kirjutab: “Registrid erinevad sõnastiku, fonoloogia, morfoloogia, süntaksi ja semantika poolest” (1994: 371).

Jätan siinkohal kõrvale termini teise (aga esimesega seostuva) tähenduse, mis ühendab registri ainult kõneainega (*field*), libisedes justkui kogemata kasutajakesksusse. Nimelt tuuakse suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisi (*mode*) asemel sisse isiku amet/hobi, mitte kõneolukorra rollisuhe. Nii saab registrist “kirurgide, lennupilootide, pangajuhtide, müügi-meeste, džässifännide ja sutenööride” leksika (Wardhaugh 1998: 48 viitega Fergusonile 1994), n-ö erisõnavara kastid, mis on ka küllalt levinud tähendus. Registri kitsamgi määratlus üht või teist tüüpi spetsiifilise olukorra kohta (nt neutraalne välismaalasega suhtlemise register, informaalne hoidekeele register jts) on vajalik, ent paraku mitte nii kitsana.

Esiteks on unustatud grammatika. Üsna kergelt tulevad grammatika erijooned näitena kõrva hoidekeele (eesti traditsioonis tuttavamana *lastekeele*) registrile mõeldes: lühikesed laused, komplitseerimata öeldised, sõnavara mugandamine lihtsaisse muuttüüpidesse jne. Teiseks ei ole määratletud, mismoodi register sellises kirurgide või sutenööride leksika

⁶ Ei leia kahjuks üles viidet sirvitud prantsuse monograafia, mis 1990. aastatel tervenisti käsitleb registri märgendamist eri tüüpi sõnastikes ja selle tegevuse tähtsust.

tähenduses erineks sotsiolekti mõistest. Sotsiolekti näevad Halliday ja Hasan (1985) kui ühiskonnarühmale omast erilist semantilist ruumi, mis on teistele keelekasutajatele suhteliselt suletud, sest rühma tegevus- või huvivald seisab teiste omast lahus. Traditsioonilisemalt – semantikat sisse toomata – vaatab sotsiolekti G. Hudson (2000: 456), kes üldistab keeleliste erinevuste sotsiaalsed alustunnused seitsmeks: geograafia, sotsioökonomiline staatus, rahvus-rass, iga, amet, usk ja sugu. Halliday-Hasani (1985) semantilist määratlust vajatakse neist ainult paari puhul (amet, usk), ehkki muude iseloomustamiseks võib ta olla vajalik lisatunnus (rahvuse interferentne tähendusorganisatsioon teise keele keskkonnas, sugude semantilise ruumi erinev ulatus ja liigendus vms).

Põhiline erinevus dialekti (sh sotsiolekti) ja registri vahel on kummalgi juhul vaatenurgas: dialektaalsus on kasutajakeskne variatiivsus, registrilise aga kasutuse- ehk olukorrakeskne (Halliday, Hasan 1985: 41–43). Sotsiolekti näiteks sobib seega arstide erialakeel oma vajaduse korral oskustekstiomasest süntaksi ja terminoloogilisusega, seda saab aga kasutada ainult kolleeg–kolleegiga-olukorras. Arsti–patsiendi suhe nõuab teistsugust süntaksit ja lihtsamat leksikat, kus terminoloogial on oluliselt väiksem osatähtsus. Et aga olukordades toimib inimene oma kindla identiteediga, siis on registrile ja sotsiolektile omase varamu kohatine segunemine reaalses tekstides paratamatu. Siin osutavad Halliday ja Hasan (samas) omakorda Bernsteini 1971. aasta koodimõistele, mis ühendab tekstis registri ja sotsiolekti. Näidet jätkates: arst jääb ka patsiendiga suheldes oma kõneharjumustega arstiks ja tema erikeele aktivatsiooni tingib juba n-ö astumine ravi valdkonda kui suletud tähendusfääri, kuid olukohane arsti–patsiendi tüüpsuhe sunnib kodeerima oma sõnumi üldarusaadavana, lapspatsiendiga lapsepärasesena jne. Arsti oskuskeelele kui sotsiolektile pandaks justkui registri filter ette.

Koodi iseloomu vaatab põhjalikumalt C. M. Scotton. Ta kirjutab (1988: 151 jj), et keelise koodi valikud on indeksikaalsed õiguste ja kohustuste võrgu suhtes, mis kehtib vestluspartnerite vahel. Iga koodivalik toob esile kindla isikutevahelise tasakaalu (*interpersonal balance*), ja seda osalt oma indeksikaalsete, s.o otse kontekstile viitavate omaduste tõttu, mida erinevatele keeltele, dialektidele ja stiilidele kogukondades omistatakse. Juba D. Hymesi (1972) arusaamadest on teada, et vaikiv (*tacit*) kooditunnetus on inimeste keelise kompetentsi osa. Kindlat koodi nõuavad kindlad suhtluskonventsioonid, mille suhtes markeerituse taju on loomulik.

Olgu veel nimetatud, et registrile lähedaselt defineeritakse žanrit (Paltridge 1997: 23), kuid selle tunnuste hulka kuulub lisaks alati kindel kompositsioon, st mõiste on spetsiifilisem (vt samas: 21 jj vm; vrd Biber,

Finegan 1993). Keelemuutuse uurijat aga peaks huvitama registrite laenamine ja segunemine (vt nt Finch 2000: 234).

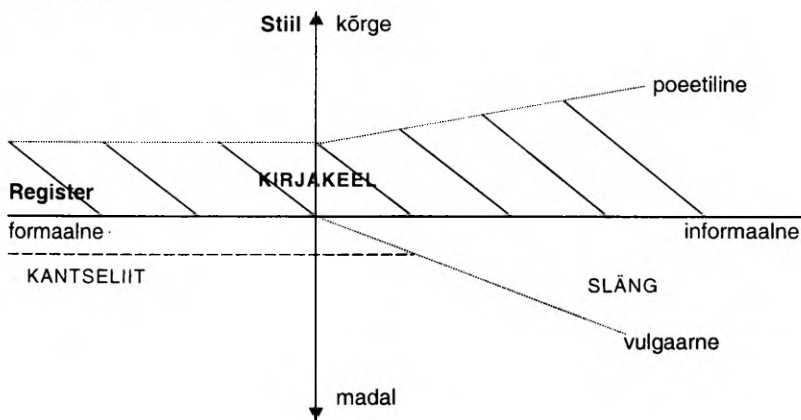
Sügavamale teooriasse minek hajutaks praeguse mõistekäsitletu. Rõhutagem hoopis muud: eesti mitmetähendusliku omasõna *ametlik* vastet *formal* (Fineganil *formaleic*), mis ei ole *official* (vrd *Ta oli minuga väga ametlik* 'formal' ja *ametlik seisukohavõtt* 'official statement'). Eestis on mõlemad võõrsõnad olemas (*formaalne riietus*, harvemana *ofitsiaalne seisukoht*), kuid lingvistika diskursuses on kohati tunda selle vahe tajumatust.

Just olukordade tüüpilisus kinnistab omakorda keelevahendite (mh žanrite kui tekstisüntaktiliste ehk kompositsioonitüüpide) külge nende keskmise registriväärtuse süsteemis, mis on keelekeskkonnas kasvajale, s.o keele omandajale n-ö tekstidega ette antud. Inimene õpib tunnetama, et ametlikus olukorras räägitakse liigutuste *kiirusest*, mitte *kärmusest* või *nobedusest*; et inimene kui õiguste ja kohustuste kandja on nende tunnuste rõhutamis- tarbe korral *isik*, mis on omakorda ainuvõimalik tähistaja juhul, kui nende kandjana nähakse ühtaegu kollektiivi (*isiku vastutus* kui inimese või juriidilise isiku vastutus); et suur sotsiaalne distants partneriga ei soosi "vaba" vormistikku (*Asja saab lahendada*) *mitmet moodi*, vaid sunnib ütleva *mitut moodi* jne. Lapse keskkonnas võivad seejuures ülekaalus olla mõne registri signaalid, mistõttu laps küsib, *kaua me täna värskes õhus viibime* selmet *kaua me õues oleme*, mida täiskasvanu tajub veana (ilma et see olukord peaks üle põlve püsima). Formaalsusskaala võib mõnes osas olla täidetud peaaegu pidevana. Näiteks selle kohta toob G. Hudson (2000: 473) inglise käsu-palve tajutava üheteist- astmelise vormistuse üliviiisakast äärmiselt vabani.

Sellise skaala tajutav keskpunkt, s.o sõna laias mõttes stiilitunne, muutub (vt Finch 2000: 233–238) sõltuvalt registrivahendite kasutusagedusest ajas, aga muutub eelmise keskmise suhtes – näiteks kaotab teatud teema ja sedakaudu temaga seonduv leksika oma tabustaatuse (nagu seks avalikkuses või intiimhügieen reklaamis) või annab mõni õigekeelsuskomisjon suhteliselt ametlikuski suhtluses "vabaks" kasutada vorme ja tähendusi, mida varem ei peetud kõigis oludes neutraalseks. See, et asja Eestis ositi avalikkuseni toimetatakse keelekomisjonide toel ja ajakirjanduse kaudu, on traditsiooni küsimus, aga ka jõudluse küsimus. Kui

arvult suuremal rahval on komisjone mitu ja nad mõjutavad asju valdkondade sisesi, sõnaraamatute uuendamise ja rohkusega või muul varjatumal viisil, mitte meedia kaudu, siis meil ei saa kunagi sellist filoloogilist potentsiaali olla. Kirjakeele teadliku korrastamisega on tegu kummatigi, ja selle korrastamise mõte ei ole midagi muud kui tekstide aktsepteeritavuse ja ajaülese mõistetavuse tagamine (mõeldagu kas või gootikirjaliste või vanas kirja viisis tekstide suhtelisele suletusele tänapäeva eestlase ees). Semantilise ruumi hajuvuse reaalsel tendentsil tasakaalustab samaaegne püüd avaliku väljendusruumi funktsionaalse standarduse poole.

Niisamuti aga on väljenduslaad kinnistanud vahenditele muudki tunnuseid peale registri ja ühiskondliku või kohaliku murde omade. Näiteks omistatakse väljendusviisidele üleva–madala kategooria tunnuseid, mida seostan stiili mõistega: stiil on kas kõrge, neutraalne või madal. Igas konkreetses olukorras tekib alati seos registri ja stiili vahel, tekstid luuakse ja neid mõistetakse registri ja stiili ühises ruumis. Olen seda piltlikult kujutanud nii (Kerge 1996/1998a):

Joonis 5. Register ja stiil

Horisontaaljoon joonisel 5 tähistab registrit (formaalne–informaalne), vertikaaljoon stiili (kõrge–madal). Kuivõrd aga ametlikus välistab stiili, siis võib vasakul stiiljoone kas hoida skaalajoonele (neutraalne stiil) või paigutada ta kõrgele, tähendades sellega tinglikku olukorda, et kirjakeel ise on kõrgstiil, sotsiaalselt

väärtustatud koodide süsteem. Samal ajal on näha, et stiilidiapason on lai just vabas olukorras: informaalset või familiaarset (viimase sõna kasutusohust 9. märkuses) või mitteinstituutsionaalse suhtluse alla mahub ühtaegu vahendikooslus, mis mõjub kas ülevana (kõrgstiilsena tähenduses 'poeetiline' nt ÕS-is luulekeelseks märgitu), või madalana (madalstiilsena, vulgaarsena) – nt tuttavad *kuradi raisad, sitamajad*, n-õ allpool vööd kehaosade nimetuste enamik jms – või mahub sinna vahele. Ka rühmakeel võib olla ühiskonnas hetkiti keskmiselt madala või kõrge suhtlusväärtusega, kui mõelda murde tõrjutud staatusele kirjakeele standardiseerumise ajal või teistsugusele olukorrale praegu, kus ta (küll alati markeerituna) võib kanda kas madalat või kõrget stiili, vahel aga iseloomustada lihtsalt vaba registrit, nagu teevad kirjakeele tüvede ja vormide murdevariandid (nt *triplik, kikker, läksivad, oleks olema, too rohkus*).

Kui me registrit ülal toodud viisil olutüübist ja rollisuhtest lähtudes defineerime, siis ei tule kõne allagi nimetada kirjakeelt registriks. Teda nii nimetades mõeldakse kirjakeele all ilmseti rangelt standardset, piiratud juhtudel kasutatavat (tugevalt formaalsete tekstide) keelt. Nõnda talitades püsitakse esiteks "õigevale" stereotüübi eriti kitsal alal ega püütagi kirjakeelt defineerida nii, et näiteks aaviklikkus või kujundlikkus sinna mahuksid. **Nimetada kirjakeelt** Hennoste viisil (1999) **registriks on seega mõtet ainult kasutaja aspektist ja didaktilistel kaalutlustel** – kirjakeel kui register oleks kasutaja kui ametiisiku jaoks kindlais oludes avatav rangelt standardiseeritud leksikogrammatiliste vahendite kast, mis katab keeles tähenduslikult piiratud ala (asjaajamine ja ametisuhtlus). Sellisel stilistiliselt neutraalsete ja formaalse-neutraalse registri tunnustega keelendite kogul on aga nimetused olemas: ta on ameti- või kitsamalt asjaajamisekeel koos oma aluse ehk seaduskeelega. "Totalitaarne-bürokraatlik register" oleks seejuures eelkirjeldatu teisend – kantseliit kui madala kasutusväärtusega ja seekaudu kirjakeelest välja ulatuv üliformalne ameti- ja seaduskeel. Tõsi on, et kantseliidi semantiline hõlme ja avalik kasutus on N. Liidu järgsel ajal eriti meedias väga selgelt vähenenud (vt Hennoste 1999: 90) – küllap see on võimu hajumise ehk demokraatia kasvu asi. Kuid seda enam on keelekorraldus ja -hoole sunnitud teda tõrjuma avalikest institut-

sionaalsetest tekstidest, alustades nii elutähtsate õigusaktidega nagu seadused ja lõpetades lihtsate kuulutuste juures. Siit kasvabki didaktiline kaalutus rõhutada kirjakeele kitsast mõistet, mis viitab üldistele normidele ja normingutele ning “keelab” sedakaudu õiguse oskuskeelt kui erilist laialdaselt peale suruda ning kantseliiti fetišeerida (vt Kerge artikleid bulletinis *Õiguskeel* 1996–1999).

Vastandina just Hennoste arusaamale, mis kirjakeele stereotüüpi kriitilisusest hoolimata võimendab, nähakse kirjakeelt siin koodisüsteemina, mis on võimeline kandma ühtaegu ratsionaalset, emotiivset ja sotsiaalset informatsiooni. *Ta ei ole nii haige* on kirjakeel stereotüüpses mõttes, *On ta sul tõbine küll!* samas tähenduses aga mitte, siinkirjutaja silmis aga on nad seda mõlemad. Siit järgnebki artikli põhiküsimus: kuhu paigutada igapäevakeel?

Õelda aga, et kirjakeel on sotsiolekt, piiritleks esiteks inimeste rühma, kes teda üldse kasutavad ja tema koode mõistavad, teiseks aga piiraks semantilise ruumi, mida kirjakeelega hõivata on võimalik (vt Halliday sotsiolektidefinitiooni ja Hymesi arusaama “vaikivast” kompetentsist eespool). Isegi Hennoste kirjakeelemõiste juures oleks esimene järelduvus avalikkuse ja kommunikatsiooni üldiste mõistetega vastuolus – nagu autor isegi tunnustab, nimetades kirjakeelt riigile tarvilikuks atribuudiks (riigi kodanikud aga oleme kõik). Teine järelduv tunnus ei vääri üldse kommentaari ja nullistab nii kirjakeele kui ka sotsiolekti mõiste, ehkki Hennoste (1999: 89) peab kirjakeelt endasõnu sotsiolektiks põhjusel, et “seda teeb maailma sotsiolingvistika”

Siinne kriitika ei kahanda muidugi Hennoste (1999) esileküündivat situatsioonitunnetust, teadus- ja tekstikogemust, vaid vaidleb tema teksti deklaratiivsuse ja demagoogilisuse vastu (vt ka Saari kriitilisi märkusi 1999).

2.6. Igapäevakeel ja släng

Igapäevakeel on vabade (informaalsete) suhtlusolukordade keel, mida eesti traditsioonis on nimetatud kõnekeeleks ja argikeeleks. Kõnekeele kahemõtteline termin, mis tähistab kõnealuse sotsiolingvistilise mõiste kõrval ka kõneldud keelt, väärrib asendamist. Igapäevakeelt esindavad nn ajaviitetekstid (homileetilised ehk

homileilised tekstid) vastandatuna institutsionaalsetele (Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 8 jm), kuid teisalt ka igasugune muu vaba(ma)s registris infovahetus. Kuivõrd situatsioonide ametlikkusskaala on pidev, siis esindavad vaba suhtlust ka poolformaalsete tekstide need osad, mille üks funktsioone või kaasfunktsioone on ebaametlik hinnang, suhtumise individuaalne väljendus, vastuvõtja lõbustamine, sh nali (ironia, huumor), või lihtsalt teksti individuaalne markeerimine kui asjalikust põhi- või tüüptoonist põikav individuaalstiil (nt kujundlikkus, mis pole mõõdukalt doseerituna välistatud isegi ametlikkuses). Ajaviitefunktsiooni ei ole õige omistada ka igapäevaselt vabale asjalikule infovahetusele (st tsiteeritud ning viidete ja kogemuse järgi oletades levinud dihhotoomia institutsionaalsus–ajaviitelisus ei tööta laitmatult). Prototüüpsena võiks näha igapäevakeele järgmisi jooni.

- **Suhteliselt vaba kõneainestik**, mis tingib ligi kogu leksika hõlmatuse – erandlikuks võiks pidada vaid terminoloogiat, eriti selle ühiskeelega hõlmatamata osa. Kuid kui katta igapäevakeele terminiga ka vaba töise suhtluse spetsiifilised olukorrad, mille eripära on oskuskeele mugandamine igapäevakeele reeglite järgi, siis kuulub vähemalt selle mugandatud terminivara samuti siia.
- **Kindlad tarbežanrid**, nt viisakusvestlus (*small talk*), vaba vahe- või telefonivestlus, väitlus, arutelu, nõuanne, loba, klatsš vms, samuti erakiri ja selle tüübid, sh teatelpikud, samuti paljud meilitüübid. Rõhutaksin seda, et meilimine ja internetisuhtlus oma eripäraga, mis ühendab suulise ja kirjaliku keelekasutuse jooni, muudab kindlasti igapäevakeele atribuutikat – näiteks kas või harjutab suulise vähenõudliku keele vorme ja erijooni kirja panema (*kussa* kokku kirjutatud, hääldusmugandid nagu *tegelt* jt kirja ülekantuna, millest tuleb juttu allpool, jne). Kahjuks on allakirjutanu tuttav vaid TPÜs tehtud jututubade keele analüüsiga (Salla 1997), mis on liik slängiliselt vaba arvutisuhtluse tekste, ja e-posti omapoolse pangaga, mida ei ole jõudnud sügavamalt analüüsida.
- **Valdavalt suuline vorm**. Siinkohal on oluline mitte panna võrdusmärki igapäevase keelekasutuse ja suulise suhtluse vahele. Hennoste töödes suulise kõne kohta esile toodu (vt nt 1994) kehtib sõltumata keelevormist – murre või kirjakeel,

släng või oskustekst, ikka tekivad suulises esituses tagasi-kerimised, pausid, üneemid, ikka korrastatakse grammatika aeglaselt ja see ei pruugi õnnestuda jne. Suulises keelekasutuses on ka võimalus rõhkude ning tooni liikumise nagu iga-suguse mitteverbaalse koodi abil sõnaline info sisuliselt või emotsionaalselt tühistada või seda täiendada.

- **Teksti sidumise lõtvus** (suhteliselt viitejõuetud asendussõnad), koherentsi suurem tähtsus võrreldes kohesiooniga – nimetan neid siinkohal just suulist vormi silmas pidades, kus asendusvormiks on asesõnad ja viitamine ei ole täpne; samuti on siin sage selline olukord, kus asendussõna on ainus osutaja (nt *Kule, kas sa teed selle mulle ära ja tood siis sinna* vestlust alustava lausena). Sellega haakub ka
- muu **ulatuslikum toetumine kontekstile** (iseloomulik peale suulise suhtluse näiteks erakirjavahetuses).
- Valdavalt **dialoog** (eesti dialoogist vt Pajupuu 1997). Dialoogist tuleneb näiteks tugev elliptilisus, aga ka teatav standardväljendite kogum, millega just vabas olukorras vestluspartneri poole pöörduetakse, kõnet alustatakse, hoitakse kõnevooru või vahetatakse teemat, väljendatakse oma nõustumist või nõustumatust ja antakse tagasisidet, lõpetatakse või katkestatakse dialoog. Koostades hiljuti eesti keele kõrgtasemel oskuse kirjeldust (Loog, Kerge 1999), märkasin kõigi sellekohaste vahendite suurt erinevust formaalsetes ja informaalsetes situatsioonides.
- **Lihntne, aga mitmekesine süntaks**; ette peaks sagedamini tulema kõik lause suhtlustüübid, vähem kaudset strateegiat jne. Ühelt poolt on tekst lühem ja ökonoomsem, nagu väikest sotsiaalset distantsi üldse markeerib lühem väljendusviis, vrd *Kas te saaksite palun ulatada mulle suhkrut* ja *Anna ole hea suhkrut*. Teiselt poolt teevad teksti pikemaks teemakäsitluse lõtvus, performatiivide rohkus, ka tagasisidekiilud, kontrollküsimused ja kõik muu suuliseomane. On ka selgelt informaalsete erivahendeid ja eelistusi (nt vt Toomet 1999). Igapäevatekstide eriosana võib näha emotiivse funktsiooniga fraaslauseid *Kus sa sellega!* või *Mis te nüüd jamate / ajate lolli juttu* nõustumatuse jaoks ja soovlauseid nagu *Oleks minu teha, oleks asjad hoopis teisiti*. Kitsamad erivahendid

on näiteks vormide funktsionaalne rööpsus, nagu *oleks olema mõni hea rätsep – kui oleks mõni hea rätsep; Ta tulla ülehomme – tulevat ülehomme*, ning eriomane sõnajärg *Ei ta tule sul Tartu ühti – Ta ei tule Tartusse*; tugev modaalsus – *Tule aga nüüd siva! Ega's ta ometi alla ei jäänud? Mu(u) arust pole sel ehk vigagi* jmt.

- **N-ö mugav muutestik** (sh ka nimetava käände mugandid) – nt *naases, teenendas; ohtlikutes, kontserdite või kontsertite*, paradigmat põhivormidega *kaan: kaane, pudru: pudru, nuku: nuku, kardulas: kardula, töötama: töödata* jts –, mida kirja-keele allikad (eesti kirjakeele sõnaraamat ja uus ÕS) praktiliselt ei kajasta.
- Eelmise täiendusena just **suulisele kõnele omased muutetunnused** (nt põhjaeesti *-nud > -nd* – nt *ei teind, ei näind; -d/t* – nt *joost ära; ei old kodus ega tuld tööle*; tüvivormid nagu *ma ei teadki*; *sid > -si* – *võtan rohtusi, vihkas hüüdnimesi*; *-sid > -sivad*, nt *jätsivad* jms, millele kindlasti lisaneb siinkirjutajale võõrast lõunaeestilist). Niisuguste aluseks on muuhulgas ka üldisem **tendents univertsatsioonile** kui häälduslikule lühenemisele-sulanemisele, mis suulisust iseloomustab ja mida kiri pärsib (*rautetpidi* selmet *raudteed pidi*; *keskolis* selmet *keskkoolis*, *nigu* selmet *niikui*, *tegelt* selmet *tegelikult*, *tulebvä* selmet *tuleb või*, *jusku* selmet *justkui*, seletuseta selged *kakskend, kolmkend, öeksand üks, missand* 'mis sa nüüd' jne – üks remotivatsiooni ja seega uute vahendite grammatikalisatsiooni aluseid, vrd *pea/ts, jalu/ts, -ga* teke jms), vt Kerge 1990.
- **Muu vaba hääldus** (nt võõrsõnad nagu *vilosoohvia*, nimed nagu *vilips* või prantslane *tsoots* selmet *žorž* jpm, mis ka kirja üle kandub, nagu *ekspromt, intensioon* 'intentsiooni' tähenduses jne, või on hoopis kirjast tingitud nagu *z* ja *ž* või *g-b-d* helilisus).
- **Informaalne leksika** oma laia stilistilise diapasoniga – ülev (luuleline), neutraalne või madal (vulgaarne) ja kõik, mis sinna vahele mahub, nt *kärme, nobe* ('kiire'), *Piimal on maik mann* ('mingi maitse juures'); *kübe/suts* ('veidi, pisut') *lai; rohi ajab kusele* ('ravim suurendab uriinikogust'); *ilmatuma* ('väga') *uhke*; fraseologismid *Siin küll ei sobi suitsu panna*;

*Kont jäi kurku va? Sa na otsa lõppend; Mis te(e) sin nagu tuvikesed? Pole seal riigikogus keegi püksata jäänd, aga minu jätsivad küll!; tugevad konnotatsioonid, nt ebard, homo, lilla, pani suitsu näkku, röökis mu peale nagu metsloom, ärples oma uute saavutustega, avaldas teine järjekordse üllitise; Mis see siit tahab?; Ära topi oma nina minu asjadesse jne. Teiste hulgas tuleks analüüsida tegevustähiste erijooni (vrd ühelt poolt *sulgudesse panema* ja *sulustama*, *rakkesse panema* ja *rakendama*, *remonti tegema* ja *remontima*, teiselt poolt aga *remonti teostama* ja *remontima*, *vedusid teostama* ja *vedama* jms; vrd Halliday, Martin 1993).*

- Kõneobjektidele **individuaalselt tunnusliku ja pragmaatiliselt orienteeritud leksika aktiveerimine** asjalikust ametlikusest suuremal määral, n-ö infoliig (*Kihutasid oma igavesti ilusa uue mersuga – alles nad selle ostsid – teelt välja, nii et tuul taga, ja otse vastu uhket mäнди, vrd Sõitsid autoga teelt välja vastu puud*).
- Tüüpiline **leksika mugandamise atribuutika** – sõnade lühendamise ja (vajadusel tuletuslik) kohandamine produktiivsetesse muuttüüpidesse, nt *füss / füssa, inf, teormehh, euro(re-mont), fotokas, ujukad, dressa, mobiil / mobil: mobla: mopla / mops: mopsi / mopsu, penss / pinss, adminn, nats / nati pikk*, sh hüüdnimed kogu omas uhkuses (ja mitte ainult lühendnimed), lühendite sõnastumine, nt *Koksi (järgi peaks tema selle ümber vaatama); [uuestee] leping, [eeberdee] laen, imka poisid, unesko raha* kasutatakse nii pikast vormist teadlikuna kui ka semantikat otse lühendile omistades (see tähendab leksikaliseerituna, sõnana), vt Kerge 1990.
- Eelmisega seostuvana **suurem metafoorsus**, nt liitsõnade ja sõnaühendite asendamine üldloomult metafoorsete tuletistega (põhjale viitab vaid sõnaliigitunnus, aluslekseem jääb tuletise tüvena seega metafoorselt osutama kui tunnus tervikule, vt ülal *fotoparaat > fotokas*); ühendite asendamine tunnusliku sõnaga või lühema sõnaühendiga, nt *N suhtes algatati pankrotimenetlus > N-le tehakse pankrotti; asutuste tegevuse lõpetamine > asutuste lõpetamine*.
- Rohked **ümberlülitused võõrkeelele** ehk *switching*'ud – osa väljendeid on sõltuvalt valdkonna mitmekeelsusest käibel

ainult inglisis- või soomekeelsena, eriti nt vabas suhtluses, mis ka lubab ümberlülitustest rääkida, nt *Kas sa seda management approach'i uurisid lähemalt?* (Lähemalt: Scotton 1988; Auer 1998).

- **Liiasus** grammatikas, pleonasmid jms (Uuspõld 1997), nt *rohkem suurem, vähem ilusam, ilus kaunitar, kõrge pilvelõhkuja, ära magama, kukkus avalikus üldkasutatavas kohas karjuma* jne. Siia kuulub ka juba käsitletud infoliig.

(Loetletu ei ole kindlasti ammendav ega tähenda, nagu ei võiks igapäevasuhtlus toimuda neutraalseski ühiskeeles.)

Kust tahes sirvida näiteks A. Öimu sünonüümisõnastikku (1994), võib veenduda, kui suur osa meie leksikonist on poeetilised või vulgaarsed sünonüümid, või kui suur osa stilistiliselt neutraalsest sõnavarast on tüüpiline just vabas suhtluses. Näiteks toon jupi *m*-tähte leheküljelt 283, märkides informaalsust paraku oma idiolekti järgi: *manguma* – *lunima*, *kauplema(?)*, *nuiama*, *klanima*, *naakuma*, *nagu uni peale käima*, *peale ajama* (ka *nagu mustlane*), *painama*, *santima*, *kerjama*, *klunima*; *manisk* – *rinnasine*, *kirikukrae*; *manitsema* – *noomima*, *jutlust pidama*, *moraalitsema*, *moraali* v. *epistlit* v. *sõnu peale lugema*, *hurjutama*, *ette heitma*; *mann* – *tütarlaps* (– *plika*); *mannavaht* – *mannakreem*; *manner* (?) – *plekknõu*; *mansa* – *võistkond*; *mant* – *koor*, *vahekasu*; *mantlit andma* – *peksma*; *maoli* – *kõhuli*; *maotaoline* – *siugjas*, *maotus* – *maitsetus*; *kulub marjaks* – *hädasti*; *marjamaa* – *ametikoht*; *marjanaine* – *marjuline* jne.

Tahaksin seetõttu rõhutada, et **igapäevakeelt ei tohi vaadelda kui mingisugust madalstiilse suhtluse erivahendistut, vaid kui vahendikogumit, mis on keskne ja loomulik** ka – ja eriti – siis, kui eesti keelele ei peaks enam jääma tema paljusid formaalse suhtluse funktsioone. Lihtsam on kirjeldada seda, mis vabasse suhtlusesse ei kuulu, kui kõike seda, mis sinna kuulub, isegi kui vaba suhtluse erivahendeid ei oleks otseselt nii palju. Pigem on formaalne suhtlus Eestis ehitatud neutraalsele igapäevasele kui vastupidi, ehk teisisõnu, enne standardiseerimist peab olema (midagi neutraalset), mida standardiseerida. Seetõttu tuleks kirjakeele süsteemi ja allsüsteeme abstraheerides ilmtingimata arvesse võtta ka vaba suhtlusolukorra tekstid, st **igapäevakeel kuulub**

kirjakeelde kui selle kõige funktsionaalsem osa, kuid – NB! – tema vahenditel on lai stiiliskaala. Just stilistiline madaluse tunnus võimaldab keelendi kirjakeelest välja arvata ja käsitada teda slängi kui “liiga vaba” suhtluskeele erivahendit. Tinglikult võib joonisele 5 osutades väita, et kirjakeel on kõik, mis jääb horisontaaljoonest ülespoole. Släng sellisena oleks siis vähemalt oma vahendite (sh eriti reeglite) ühisosa kaudu igapäevakeele, kuid mitte kirjakeele osa. Slängiga võrdses staatuses on kantseliit.

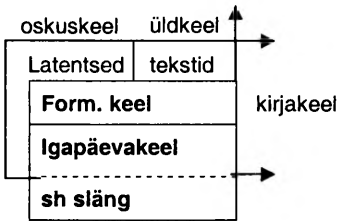
Oleme üldiselt harjunud slängi pidama rühmakeeleks informaalsete sotsiolekti tähenduses vastandatuna erialakeelele kui formaalsele sotsiolektile, kuid ilmselt on teda võimalik määratleda kui madalstiilset ja seega “liiga vaba” osa igapäevakeelest. Selline arusaam näib eestlasele tüüpiline, kui vaadata materjali, mida õpilased (oma) slängina on pakkunud Mai Loogile (1991) või ka TPÜ üliõpilastele. Esimesena ei nimetata sugugi eakaaslastele eriomast, vaid n-ö rumalaid ühiskeele sõnu. Sama moodi “liiga vaba” aga üldtuntud on uuem sõnavara, mida ÕS (1999) slängina määratleb, jättes siiski vulgaarsused omaette. Näiteks on *mops* ja *mobiil* ‘mobiiltelefon’ seal argikeel (igapäevakeel), aga *mobla* släng.

Oma üllatuseks leidsin siin esitatud slängi kui liiga vaba keelekasutuse määratluse ka lingvistikakirjandusest, R. Hudsonilt (1984)⁷ ja E. Fineganilt (1994), kelle definitsioon on esimesega üldjoontes sarnane. Määratlust toetab ka T. Tenderi lühiuurimus (vt siinsamas kogumikus) – ehkki enamasti eakohane, on släng osati püsiv ja seekaudu keele ühisvara.

Kui igapäevakeelt koos temasse kuuluva slängiga skematiseerida, siis hõlmavad nad ühtaegu osa ühiskeelest, aga ka oskuskeele selle osa, mis kujutab endast igapäevast töösuhtlust: mõlemal juhul on olemas nii keelekasutuse suhteliselt neutraalne igapäevavorm kui ka markantsem släng. Kuivõrd aga oskus(kirja)keele variandid ise on sotsiolektid, siis on seda ka oskuskeele

⁷ Pean siia asetama küsimärgi – piiri taga konspekterides olen slängi sellele määratlusele taha kirjutanud R. Hudson 1994 ja samas kirjanduse lisanud ainult Hudsoni teise (1984) viite. St midagi võib olla segi läinud, kuid tuttavana Hudsoni sotsiolingvistikakäsiteluga 1982. aastast, ei aja ma segi autori isikut.

vaba vorm – kummalgi neist on aga ühisjooni vastavalt ühiskirjakeele neutraalse või vaba osaga (vt joonis 6). Nii on släng üht-aegu osati vaba ühiskeel ja osati sotsiolekt.

Joonis 6. Igapäevakeel ja släng

Väide, et släng kui tugevasti madalstiilne kirjakeelde ei kuulu, sisaldab evalvatsiooni, mis justkui ei tohiks kuuluda lingvisti(ka) atribuutikasse. Paraku ei ole sotsiolingvistika suutnud keelevahendite üldisest evalvatsioonist ühiskonnas mööda vaadata. Näiteks R. Wardhough (1998) tõstatab evalvatsiooni kaheplaaniilise probleemi, kuid tunnistab: hindaja ei ole mitte lingvist, vaid “keskmine” keelekasutaja, st hinnangulisus on objektiivne, mitte keeleinimeste subjektiivne viis keelevormidele läheneda. Väljendus nagu “räägib väga ilusat / labast .. keelt” ei ole midagi eestiomast, vaid universaalne sotsiaalne nähtus. Kes, kus, millal ja millist vormi väärtustab, see on iseküsimus (selle kohta vt Paldre 1995).

Väärtustuse kõrval on aga küsimuses muudki, nimelt identifikatsiooniaspekt (kui sotsiaalse info eksplikatsioon) ja emotiivsusaspekt (emotiivse info sõnastamine). Näiteks praegu, kui Eestis on ajastuomaselt moest kõik ülev ja vähimatki avalikkust valitseb teatud küünilisus, siis delegeeritakse ülevus solidaarselt kas implitsiitsena para- või ekstralingvistilisse (nt vaikimisse või keskkonda) või eksplitsiitsena minimalistlikku sõnumisse või ajaliku lühihinnangu neutraalseks leksikaalseks osaks, või maandatakse näiteks lauluteksti. Täpselt niisamuti viitab terve ports para- ja ekstralingvistilist madalusele, olgu ka sünkroonne tekst kirjakeele kõrgstiili musternäidis (selle kohta ütleme *tõstab häält, sisistas, loopis asju, vehkis ärritatult; pobises, et..., ja ei pööranud peadki; keeras muusika nii kõvaks, et ma ei kuulnud midagi*

jne; vrd *oli süüdanud küünlad; pani peale meie plaadi* vms). St kategooria kodifikatsioon muutub, aga koodi indeksilisus, võime ülevale–madalale viidata, säilib vähemalt ositi. Slängikõneleja või ühiskeelne ropendaja omakorda on teadlik, et tema (põlvkonna, rühma jne) keelekasutus on madal ja “häiriv” E. Finegan (1994: 373) peabki slängi äärmiselt informaalseks registriks, mille abil teadlikult distantseerutakse peavoolu väärtustest. Kui selle atribuutika muutub ajas ja ruumis levi tõttu neutraalseks, siis leitakse uue keskme suhtes uus “madal” (või uus “ülev”). Ikka jääb võimalus keeleliselt markeerida oma identiteetset üleolekut (sh ideoloogilist ruumi), oma viha, oma põlgust, oma vaenu või midagi eriliselt intiimsel viisil kõrget, vahetut või lüürilist. Ka väärtustuse kandjad on seejuures objektiivsed ja mõõdetavad. Näiteks tõrjuva või soosiva keelise viisakuse, nagu ka tema antipoodi ja kõige nende vahele mahtuva ilminguid uurib nii sotsiolingvistika (nt Kasper 1997; Finegan 1994) kui ka pragmaatika (vt Yule 1996) ja mõlemas on nad suhteliselt hästi kirjeldatud.

Lõpetuseks mõni sõna terminivalikust. Olen Henn Saari *igapäevakeele*-terminis kangekaelselt kinni esiteks seepärast, et tema eelistuspõhjendus – *argise* teistsugune konnotatsioon – mulle asjalik tundub. See sõna justkui rõhutaks keelevormide ja -variantide loomulikku diglossiat V Tauli tähenduses: kirjakeelel on oma kitsam-nõudlikum standardvariant ja loomulik igapäevavariant. Kui siiski anda *kirjakeelele* tema ebasaarilik ja traditsioonilisem (pigem intuitiivne kui määratletud olu- või stiilinõudlikkuse) sisu, nagu eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999 teeb, siis on *argikeel* vastandterminina parem.

Teiseks haakub *igapäevakeele* termin hästi variatiivsuse ingliskeelsete kirjeldustega, kus osutatakse nimelt igapäevasele keelekasutusele (igapäevased olukorrad, sh töösuhtluses, nt *ing everyday situations /by communication at work/*), see aga on enam tõlkeküsimus, mis taandub esimesele põhjendusele (umbes et *argised olukorrad* ei ole pidulikud, aga igapäevased on – *igapäine asi see pidul käia*). Milline on selle keelekuju muutumistrend, sellegi kohta olen hiljuti arvamust avaldanud (Kerge 1999: 10–12). Muutuste dimensioone ei tohiks vaadata ühekaupa (vt Hudson 2000).

3. Kokkuvõte

Kokkuvõttena püüaksin ülestikku asetada kõik ülal esitatud skeemid (joonis 7) ja kommenteeriks sin seda. Pilt saaks umbkaudu järgmine (NB! kujutis ei järgi võimalikke proportsioone):

Kirjakeel		Üldkeel		
Oskuskeel				
Kirjakeel	Latentsed	tekstid		Kirjakeel
		Idiolektide passiivne/harv osa		
	Ühiskeel: formaalne suhtlus	Ühiskeel • institutsionaalsus • suur sotsiaalne distants • avalik suhtlus		Ühiskeel
Kirjakeel: vaba erialasuhtlus (igapäevakeele jooned)	Ühiskeel: vaba suhtlus	Igapäevakeel, sh		
Erialasläng	Ühiskeel: "liiga" vaba suhtlus	släng (Hudson jt)		
				Ühiskeel

Joonis 7. Tänapäeva eesti keel ja tema allkeeled (v.a nüüdismurre)

Nagu pilti uurides näha, hõlmab eesti kirjakeel ühtaegu üld- ja oskuskeelt. Ühiskeel on ainult osa temast, jättes omakorda välja n-ö latentsed kirjakeele tekstid, mis tingliku põlvkonna-paari jooksul avalikkust ei mõjuta, ja oskuskeele selle osa, mida üldharidus (k.a meedia) või ka igapäevaolukorrad ei levita. Ühiskeel hõlmab ka slängi (pigem kolmandas vältes, nagu näitan allpool). Osa eesti kirjakeelest on sobiv formaalseks suhtluseks, kuid see osa on kitsas võrreldes ülejäänuga, mis sobib informaalseteks suhtluseks ja kujutab endast igapäevakeelt. Formaalne suhtlus aga toetub eesti traditsioonis igapäevakeelele – vähemalt on see olnud siin, nagu ka Põhjamaades, keelekorralduse taotlusi võitluses kantseliidi vastu. Kuid Eesti kultuuritraditsioonis eelistab

formaalsus ideaalis registriliselt ja stiililiselt neutraalseid vahendeid, nende seast aga omakorda normingutega hõlmatut. Igapäeva vaba keele üks osa vahendeid hinnatakse “liiga vabaks” ja erivahenditega ülekoormatuks ja see osa on märgitud slängina. Släng jääb kirjakeele piiridest välja, kuivõrd kirjakeel on sotsiaalselt väärtustatud keelevorm. Mida ja millal sellena tajutakse, vajab muidugi omaette uurimist. Tuleb näiteks arvesse võtta, et igapäevakeelele suuliselt omasest on mõndagi hakatud kirja panema alles hiljuti (arvutisuhtluse toel), keel aga on harjumus oma igas vormis, mille piirid omakorda on hajusad. Ka kantseliit oma erilisuses ei mõju stilistiliselt neutraalsena ja teda võib hinnata madala ametlikkusena – ehkki ta igapäevaste asjaajamis-olukordade kaudu on tugevasti mõjutanud ka nende olukordade keelekasutust, eelistaksin teda nimetada bürokraatia slängiks.

Muuseas on ülal esitatu Eestis ositi n-õ entsüklopeediline teadmine: Eesti entsüklopeedia (EE 6) määratleb kirjakeelt kui keelevormi, mis rajaneb vahendite teadlikul valikul, reeglistusel ja suhtlusväärtuse selgitamisel (autoriks minu teada Praha lingvistide kirjakeeleteooria ja seega funktsionalismi aluste “maaletooja” Henn Saari). Entsüklopeediate märksõnu mööda liikudes on võimalik leida, et kirjakeele funktsionaalstiilide hulka, mida samas soovitatakse nimetada allkeelteks, on – nagu siingi – arvatud ka igapäevakeel.⁸ Üks tõsine küsimärk siit aga kasvab – ja see

⁸ Mul ei ole küll millelegi viidata, kuid olen kokkupuutes Henn Saariga õppinud, et teoreetilise nägemuse sarnasus ei tähenda rakendusliku nägemuse puhul sama. Nimelt paigutab Henn Saari küll igapäevakeele kirjakeele raamidesse, kuid on teda samas nimetanud tervikuna üldslängiks, mis siinse vaatenurga korral kirjakeelde ei mahu. Kahjuks osutus ühine õssitöö liiga lühikeseks, et oleks andnud ettekujutuse, kuidas Saari rakenduslikult eristanuks vulgaarset jm stilistiliselt (väga) madalana markeeritut – kirjakeel või ei. Meeles on vaid mõni igapäevasusena märgendatud näide – et (sõltumata õigekeelsusotsustest) on *muus-ju-mi-te* tüüpi käänamine igapäevase varjundiga ja et samal tasandil paikneb verbikasutus *suhkur sulab* selmet *lahustub*. Igapäevane, kirjakeeles loomulik, kuid mitte nõudlike täppistekstide jaoks. Mäletamisi tekkis ka mingisse VÕK-i omaaegsesse otsusesse – kas ehk *lane-etnonüümide* käänamisviiside kohal – sõnapaar “nõudlikud tekstid” kui igapäevaste vastand.

on teise entsüklopeedias nimetatud allkeele, ilukirjanduskeele (kunstitekstide keele) staatus.

Kõik siinses esitatu (õieti eelistatu) kehtib minu arvates seni, kuni räägime tarbetekstidest, s.o tekstidest, mis sel või teisel rakenduslikul eesmärgil peegeldavad reaalselt maailma. Nad on kõik see, mis ei ole kunstitekst kui illusoorsete maailmade looja (vt nt Dressler, Beaugrande 1981). Kuidagi ei saa aga kunstitekste (ilukirjandust, filmitekste, teatritekste jms) kirjakeele siin põhjendatud määratlusest välja arvata. Teisalt olen juba nimetanud, et tegelikult on kunstitekstide eripära terve loomuliku keele ruumi potentsiaalne hõlmatus (kirjakeele kogu variatiivsus, sh unarkeel; släng ja murre; kirjalikkuse ja suulisuse kajastus) + reeglite loov rakendus (*litentia poetica*) + võimalus keelepiire ka ületada (võõrkeelsed repliigid, makaronismid, muulastegelase kõne, naljatlev “eesti-soome keel” meelelahutussaates vm). Kogu see keelemaailm vajab omaette uurimist ja defineerimist.

Kui me seda piisavalt uurime ja määratleme, nagu näiteks Jaan Undusk, keda iseloomustab filoloogilisus parimas mõttes vastandatuna kirjandus- ja keeleteadusele eraldi, siis – arvan ma – leiame küllap, et tarbe- ja kunstitekste ei saagi ühel alusel abstraherida või keele funktsionaalsust ja variante mõlemat tüüpi tekste ühtaegu hõlmates kirjeldada, paitsi kui eeldada, et tarbetekstid on osa sellest maailmast, mida kunstitekstid omas maailmas kunstiliselt peegeldavad. Tarbetekstide funktsionaalsus peaks seega ilukirjanduses tema teksti üldistel esteetilistel-eetilistel eesmärkidel kajastuma, st tarbekeel olema primaarne kunstitekstide suhtes. Samal ajal hoiavad sellist või teist tüüpi kunstitekstid keele sellist või teist tüüpi (tarbe)funktsiooni ülal, soodustavad teatud mõtteainet, mõistetunnetust, rollitüüpi või toimeviisi, või võõrutavad sellest; aitavad niisuguseid-teistsuguseid keelendeid säilida ja tõrjuvad teisi. Kõik see on aga sedavõrd ulatuslik mõtteaine, et väärib omaette diskussiooni.

Jääb küsimus, kas niisugune diskussioon mõtestaks ümber kirjakeele või põrmustaks ülal esitatud skeemid. Arvatavasti mitte. Kõige õrnem koht on poeetilisus (kõrgstiil), mida aeg ei soodusta, kuid on raske oletada, et keeleliselt markeeritud ülevus – kas või pidulikkus – oleks tarbetekstidest kadunud. Liiati võib ta aktiveeruda, moodi minna, mis tähendab, et stiiliruumi mõtestus

ülal ei ole vale. Kindlasti aga aitaks ilukirjanduskeele üle diskuteerimine kirjakeele olemust ja tarbekeele funktsionaalsust täpsemini mõtestada.

Lõpetuseks rõhutatagu veel kord, et millistest tahes keelevormidest me ka räägiksime, nad on tekstidest abstraheeritud. Kunagi ei ole aga eksemplar (konkreetne tekst) läbini tüüpiline, mistõttu jälle on otsekohe vaja Praha ja neist välja kasvanud funktsionalistide mõisteaparaati – tsentri–perifeeria ning prototüüpsuse mõisteid.⁹ Need on tarvilikuks osutunud pea igas uuemas viidatud sotsio- või muidu-lingvistilises allikas. Jäetagu nood seekord tsiteerimata. Lugeja on ilmselt võimeline nimetatud mõistetega ilma viidetetagi opereerima ja aru saama, et kõigi artiklis kirjeldatud keelevormide ja -variantide piirid on tinglikud ja hajusad.

Üldiselt võiks arutelust kasvada järgmised arusaamad:

- **(loomulik) keel** on tunnetusruum, tekstide kui kommunikatiivsete sündmuste kogumist abstraheeritud, omanäolise häälduse (ja enamasti kirja), tekstitüüpide ning leksikogrammatikaga, aga ka sotsiaalsete-emotiivsete koodidega süsteem, mille semantiline ulatus pidevalt kasvab ja sisemine variatiivsus suureneb;
- **kirjakeel** on loomulik keel, millel on olemas kiri ja sedakaudu mitmekesisuv avalike tekstide traditsioon (mõeldes avalikkuse all kõike, mis vastandub privaatsusele);
- **suuline ja kirjalik keel** on süsteemi abstraktsioonid esitusviisi (kitsas mõttes koodi, keelekasutuse vormi) järgi valitud tekstidest, mida võivad iseloomustada millised tahes allpool esitatud tunnustest;

⁹ Loetagu siinkohal siitsamast A. Rääbise ja R. Vellerinna ettekannet. Nähtavasti on müügimehe või tema Eesti ülemate arusaamine piiri tagant nõutud informaalsusest olnud kitsas – selle alla mahuvad neutraalne sõbralikkus ja ebaametlikkus, mitte ainult madalus ja familiaarsus selle eesti sõna tähenduses (inglise 'tuttav'. eesti 'omamehelik'). Nii on jõutud lausa tabuteemadesse (pohmell, oksendamine jms, mis nõuavad partnerite eriti kitsast ühisidentiteeti).

- **tänapäeva keel** on keelejärk, millega hõlmatud tekstid on tema elavate kasutajate määratletud osale mõistetavad (vt variante allpool);
- **ühiskeel** on abstraktsioon keele elavale kõnelejaskonnale üldiselt kasutusomastest tekstidest;
- **allkeel** on valdkonnakeel, tekstide funktsionaalse ulatuse mõõtmes abstraheritud žanrite ja keelendite kogum (ajakirjanduskeel, oskuskeel ehk erialaste täppistekstide keel, seaduskeel, ametlikkuse keel, asjaajamisekeel, vaba suhtluse e igapäevakeel, ilukirjanduskeel, reklaamikeel, internetikeel vm);
- **dialekt** (tavaliselt lahus hoituna murre või sotsiolekt) on rühmikeel, isikute kitsama identifikatsiooni vahend;
- **nüüdimurre** on paigakeel, ühiskeelest tavaliselt kitsam, kuid sellega sarnane semantiline ruum, mis viimasest erineb nii leksikaalsete kui ka grammatiliste tähistajate poolest; sellisena hõlmab ta ka nn linnakeele;
- **nüüdisotsiolekt** on sotsiaalselt määratletava rühma keel, ühiskeelest kitsam või välja ulatuv semantiline ruum, mis kasutab murdest vähem erivahendeid (sj peamiselt leksikaalseid) ühiskeele sees või vajab neid ennekõike sellest üle ulatavas osas;
- **register** on ühtaegu semantiline ruum ja olukeel, keelendite olukorriti hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde;
- **stiil** üldises tähenduses on emotiivse info, sh konnotatsiooni vahend, keelendite hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde registriliselt määratletud tekstis;
- **kood** seostab tekstides registri ja sotsiolekti või seob olukorraga muu keelevariandi (liidab olukorra- ja kasutajakesksed valikud);
- **žanr** on registriliselt määratletud tekstitüüp;
- **släng** on olemuselt kood, kodeerimisviis, abstraherituna äärmuslik register ja stiil (eriti informaalne või formaalne register + üldine madalstiilsus) + sotsiolekt.

Ja *last but not least*: kui hakata seda mõisteparaati rakendama, ei pääse suurtestki küsimärkidest. Nimelt on kirjakeele mõiste polüsemiline, tähistades ühtlasi kirjutatud tekstide keelt. Kui lisada, et teksti mõistesse kuulub eestlase stereotüübis omakorda kirja-

likkus (mida on võimendanud ka mõni õpik ja teatmeallikas), siis välistub kirjakeele prototüübist tõenäoliselt kõik see, mis on kõnele kui suulisele eriomane. Just nii nagu tegelikult häälikutest abstraheritakse eesti keele foneemisüsteem, tuleb kirjakeele vahendeidki kirjapanekuks teatud piirini üldistada. Piltlikult: kui suuliselt öeldakse *tulevä*, *tulõbvõ* jne, siis pannakse see tõenäoliselt kirja nii, nagu KIRJALIKES TEKSTIDES on traditsiooniks (*tuleb või*) – arenenud kirjalik keelevorm on hääldussulandusi alati ja kõigis kirjakeeltes pidurdanud (Kerge 1990: 19). See ei muuda aga asjaolu, et küsimisviis on eesti kirjakeeles levinud ja muutunud stiililiselt neutraalseks, jäädes siiski vaba registri vahendiks ehk igapäevakeelde. Kogu artikli objekt on tänapäeva eesti keele kui kirjakeele vormide ja variantide paljusus. Milline on nende kõigi kasutusväärtus kellegi silmis ja kuidas see keskmistub, seda peavad näitama uurimused. Tiit Hennostel (1999) on tuline õigus, et on viimane aeg tegelda ka millegi muu kui normeeritud keele süsteemi kirjeldamise ja valimatu rakenduse nõuetega, aga õnneks on see üks lingvistikas, eesti võõrkeelekirjelduse standardites ja emakeele õppekavades tegelikult lahti. Nii räägib kolleeg tegelikult selle diskussiooni tarbest, mille viljad on siinsete kaante vahel – ja järelikult vajalikud, et jõuda esiteks ühise keeleni ja seejärel ühiskeelde.

KIRJANDUS

- Auer, Peter (ed.) 1998.** Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity. London, New York: Routledge.
- Berry, M. 1981.** Systemic linguistics and discourse analysis. A Multi-layered approach to exchange structure. – *Studies in Discourse Analysis*. Eds. M. Coulthard, M. Montgomery. London: Routledge, Paul Kenan. 120–145.
- Biber, Douglas; Finegan, Edward 1993.** Sociolinguistic Perspectives on Register. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Dressler, Wolfgang U.; de Beaugrande, Robert-Alain 1981.** Einführung in die Textlinguistik. Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft. Tübingen: Niemeyer.
- Dressler, Wolfgang U.; Karpf, Annemarie 1995.** The Theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – *Yearbook of Morphology 1994*. 99–122.
- Dressler, Wolfgang U.; Merlini Barbaresi, Lavinia 1994.** Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. *Trends in Linguistics. Studies and Monographs 76*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- EE 6.** = Eesti Entsüklopeedia, kd 6. Tallinn: Valgus. 1992.
- Ehala, Martin 1998.** Eesti kirjakeel. Tallinn: Künimees.
- EKG 1993, 1995.** = Mati Erelt (toim.), Eesti keele grammatika. II. Süntaks (1993); I. Morfoloogia ja sõnamoodustus (1995). Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Insituut.
- Erelt, Tiiu 1982.** Eesti oskuskeel. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 1983.** Andrus Saareste ja eesti keelekorraldus. – *Kirjakeel 1983*. Tallinn: ENSV TA Emakeele Selts. 18–37.
- Finegan, Edward 1994.** Language, its Structure and Use. Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Finch, Geoffrey 2000.** Linguistic Terms and Concepts. Macmillian Study Guides. Houndsmills, London: Macmillian Press.
- Halliday, M. A. K. 1978.** Language as Social Semiotics. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, Ruqaiya 1985.** Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Deakin, Victoria: Deakin University Press.
- Halliday, M. A. K.; Martin, J. R. 1993.** Writing Science. Literacy and Discursive Power. London, Washington D.C.: The Palmer Press.
- Hennoste, Tiit 1994.** Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – *Lähivertailuja 7*. Turun Yliopiston suomalaisen ja

- yleisen kielitiededen laitoksen julkaisuja 44. Toim. K. Pajusalu, V. Ylivakkuri. Turku. 33–51.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hudson, Grover 2000.** Essential Introductory Linguistics. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hudson, Richard 1984.** Word Grammar. Oxford: Basil Blackwell.
- Hymes, Dell 1972.** On communicative competence. – Sociolinguistics. Eds. J. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin. 269–293.
- Kasper, Gabriele 1997.** Linguistic etiquette. – Handbook of Sociolinguistics. Ed. F. Coulmas. Oxford: Blackwell Publishers. 374–385.
- Kerge, Krista 1990.** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Tallinn: ENSV TA ühiskonnateaduste osakond.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 4, 145–149.
- Kerge, Krista 1996 = 1998a.** Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine. Tallinn: EV Haridusministeeriumi Metoodika- ja Koolituskeskus.
- Kerge, Krista 1998a.** vt: www.ekk.edu.ee. Riigikeel > Testid > Tasemetestid > Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine.
- Kerge, Krista 1998b.** Nüüdistikstid: kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, Krista 1999.** Kirjakeele mõiste ja roll. – Õiguskeel 2, 3–12.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn.
- Loog, Mai; Kerge, Krista 1999.** Tuul tiibades. Eesti keele suhtluse kõrgtase. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Lotman, Juri 1999.** Semiosfäärist. – Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund. 7–35.
- Malmkjær, Kristen (ed.) 1996.** The Linguistics Encyclopedia. London, New York: Routledge.
- Matthews, Peter H. 1997.** Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986.** Kieliyhteison vaihto ja muuttajan identiteeti. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ots, Heido 1998.** Haritkeel ja tavakeel. – Keel ja Kirjandus 5, 327–333.
- Pajupuu, Hille 1997.** Eestlased ja soomlased – probleemitud suhtlejad. – Keel ja Kirjandus 8, 547–550.
- Pajusalu, Renate 1996.** Pronoun systems of common Estonian and Estonian dialects. – Estonian: Typological Studies I. TÜ eesti keele õpetooli toimetised 4. Ed. M. Ereht. Tartu. 145–164.

- Paldre, Leho 1995.** Keel ja prestiiž. – Keel ja Kirjandus 6, 373–384.
- Paltridge, Brian 1997.** Genre, Frames and Writing in Reasearch Settings. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Rätsep Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Saareste, Andrus 1959.** Kaunis emakeel II. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. – Keel ja Kirjandus 9, 601–608; 10, 684–693.
- Salla, Sigrid 1997.** Interneti jututubade keelest. Bakalaureusetöö TPÜ eesti keele õppetoolis.
- Scotton, Carol Myers 1988.** Code switching as indexical of social negotiations. – Code Switching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives. Ed. M. Heller. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter. 151–186.
- Stubbs, Michel 1997.** Language and the mediation of experience: Linguistic representation and cognitive orientation. – Sociolinguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Cambridge, M.A.: Blackwell Publishers. 358–373.
- Thomas, George 1991.** Linguistic Purism. London, New York: Longman.
- Toomet, Piret 1999.** Kaudne kõneviis suulises kõnes. (Ettekanne Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 7.04.1999.) Tartu. Vt: Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 11, 807–808.
- Uuspõld, Ellen 1997.** Mõningaist liiasusnähtustest eesti keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 11, 216–223.
- Vainik, Ene 1992.** Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3, 156–160; 4, 216–223.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn (oma kulu ja kirjadega).
- ÕS 1976.** = R. Kull, E. Raiet (toim.), Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999.** = T. Erelt (toim.), Eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn: EKSA.
- Yule, George 1996.** Pragmatics. Oxford Introductions to Language Study. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Wardhough, Ronald 1998.** An Introduction to Sociolinguistics. Third edition. Massachusetts: Blackwell Publishers.